

תוכן העניינים

1	נמרוד לוז	דבר העורך
5	אהרן ליש	נחמיה לבציון ז"ל
7		אחרי מות: על פועלו המדעי של פרופסור ישראל פרידלנדר
17	עמיקם אלעד	מעמדה של ירושלים בתקופה האומיית
69	יוסף דרורי	הממשל העירוני בירושלים הממלוכית
115	יהושע פרנקל	ההיסטוריה הדמוגרפית של ירושלים לאור תעודות אל-חרם אל-שריף
127	נמרוד לוז	הזירה הציבורית בירושלים הממלוכית והשתקפותה בפרשת בית הכנסת היהודי
145	רחל מילשטיין	רישומים של אל-חרם אל-שריף ובית אל-מקדס בכתבי יד אסלאמיים
157	ירון בן-נאה	הקשרים בין קהילות ירושלים וקהיר במאה השבע עשרה
173	עודד פרי	חוקי האסלאם ומעמד המקומות הקדושים לנצרות בירושלים ובסביבתה בראשית התקופה העותמאנית
183	חיים גרבר	פלסטין וירושלים בהגותו של ח'יר אל-דין אל-רמלי, מלומד בן המאה השבע עשרה
189	מילכה לוי רובין ורכב רובין	על כינוי לא מוכר לירושלים מן התקופה העותמאנית
195	עידו שחר	'סוכן שינוי' ו'שומר חומות': בית הדין השרעי הישראלי בירושלים ומעמד האישה
213	סלים תמרי	ירושלים: שאלות של שלטון וכפיפות
227	משה עמירב	קדושה ופוליטיקה בהר הבית
251		ביקורות ספרים
295		רשימת המשתתפים
v		תמציות באנגלית

רשימת המשתתפים

פרופ' עמיקם אלעד, פרופסור ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי התמחותו הם ההיסטוריה התברתית והמדינית של הח'ליפות העבאסית הקדומה וההיסטוריה של סוריה רבתי, במיוחד של ארץ ישראל, עם דגש על תולדות ירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה (634-1099). פרסם מחקרים רבים בתחומים אלו, ובהם ספרו *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies and Pilgrimage*, Leiden 1995. ספרו על המרד של מוחמד אלנפס אלזכיה יראה אור בקרוב.

ד"ר ירון בןנאה מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים. עמית מחקר במרכז 'סכוליון' שעל יד המכון למדעי היהדות על שם מנדל. ספרו על יהודי האימפריה העותמאנית במאה השבע עשרה יראה אור בקרוב בהוצאת מאגנס.

פרופ' חיים גרבר, פרופסור ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. חיבר מספר ספרים בנושא התמחותו, שהוא הקשרים המפותלים בין העבר העותמאני וההווה במזרח התיכון. ספרו על ההיסטוריה של הזהות הפלסטינית מהצלבנים עד לחמאס יראה אור בקרוב.

ד"ר יוסף דרורי מלמד במחלקות לערבית וללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה (על שם זוס) באוניברסיטת בראילן. תחומי התמחותו הם מצרים וסוריה בימי הביניים המאוחרים, קורות ארץ ישראל בתקופה המוסלמית והגאוגרפיה הערבית. פרסם את הספר *אבן אלערבי מסביליה: מסע בארץ ישראל (1092-1095)*, רמת גן תשנ"ג.

ד"ר נמרוד לוז עוסק במחקר ביןתחומי של הסביבה הבנויה במזרח התיכון ובקשרים המורכבים בין חברה, תרבות ומרחב בעבר ובהווה. מחקרו הנוכחי עוסק בפוליטיקה של המקומות הקדושים לחברה הפלסטינית בישראל. בשנים האחרונות לימד בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון ובמחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. עתה הוא עמית קרייטמן בחוג לגיאוגרפיה ומדעי סביבת האדם באוניברסיטת בןגוריון בנגב.

ד"ר מילכה לוי רובין מלמדת בחוגים להיסטוריה וללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. עוסקת בהיסטוריה של ימי הביניים, ומתמחה בהיסטוריה ביזנטית ובתולדות בני החסות.

ד"ר רחל מישלטיין, מרצה בכירה לאמנות האסלאם בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. תחום עניינה הוא ציור מיניאטורות בארצות האסלאם, בעיקר בנושאים בעלי אופי דתי, כגון תיאורי ירושלים ומקומות קדושים בדרך העלייה לרגל, סיפורי התנ"ך והנביאים ועיטורי קוראנים ותנ"כים.

ד"ר משה עמירב משמש ראש החוג למנהל ומדיניות ציבורית במכללת בית ברל. עמית הוראה בכיר בחוג למדע המדינה באוניברסיטת חיפה ומנהל המרכז לדיאלוג אסטרטגי במכללת נתניה. לאחרונה ראה אור ספרו המאבק הפלסטיני על ירושלים: האסטרטגיות והתהליכים שהעבירו את הפלסטינים משולי הבמה הפוליטית בירושלים לקדמתה, ירושלים 2002.

ד"ר עודד פרי מרצה בתחום ההיסטוריה של האימפריה העותמאנית בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחרונה התפרסם ספרו *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden 2001

ד"ר יהושע פרנקל מלמד בחוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה. בין פרסומיו האחרונים: 'Baybars and the Sacred Geography of *Bilad al-Sham*: A Chapter in the Islamization of Syria's Landscape', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25 (2001); 'Is There an Islamic Space? Urban and Social Issues, as Reflected in the Qadi Courts of Egypt and Syria (13th–16th Centuries)', Y. Lev (ed.), *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East*, Leiden 2002

פרופ' ריכב רובין מלמד בחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. עוסק בגאוגרפיה היסטורית ובתולדות הכרטוגרפיה והמיפוי.

עידו שחר כותב את עבודת הדוקטור במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בנושא טקסט וקונטקסט בבית הדין השרעי במערב ירושלים.

פרופ' סלים תמרי מלמד בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת ביר זית. מנהל ה-Institute for Jerusalem Studies, פרסם מספר רב של ספרים ומאמרים על אודות ההיסטוריה החברתית של העם הפלסטיני, כלכלה פוליטית וסוציולוגיה אורבנית. היה חבר במשלחת הפלסטינית לשיחות השלום הרב-צדדיות.

דבר העורך

סמוך להבאתו של גיליון זה לדפוס הגיעתנו הבשורה המרה כי פרופסור נחמיה לבציון נפטר. אך לפני זמן קצר השתתפתי עמו בכנס מרתק בנושאי המרת דת והפצת האסלאם, שאותו ניהל בכישרון האופייני לו. כאחרים, ליוויתי מרחוק ובהערצה את מלחמתו האמיצה והבלתי מתפשרת במחלתו. יהי זכרו ברוך.

בכרך זה מאוגדים מחקרים חדשים על ירושלים מראשית ימי השלטון המוסלמי ועד ימינו. המאמרים פורסים בפני הקורא תמונה רחבה ומגוונת של החברה ושל המרחב העירוני בתקופות השונות. ראשיתו של הכרך בכנס שארגנה החברה המזרחית בשנת 1998 במכון ון ליר בירושלים, שכותרתו 'ההיסטוריה המוסלמית של ירושלים'. למחקרים שהוצגו בכנס צורפו לימים מספר חיבורים שיש להם זיקה לנושא המרכזי – סוגיות היסטוריות ובנות זמננו בחקר ירושלים ובדגש על ימי השלטון המוסלמי ועל חלקיה הערביים-פלסטיניים של העיר. בפני הקורא נפרסת יריעה רחבה המציגה לא רק מקרי מבחן שונים מתקופת השלטון האומי ועד לזמן הנוכחי אלא גם מגוון של תחומי עניין, גישות ומתודות מחקר הנהוגות כיום בחקר המזרח התיכון. ומכאן שנוסף על החידושים המחקריים מוצגת בפני הקוראים תמונת מצב עדכנית של המגמות החדשות במחקר, המתאפיינות בגישה בין-תחומית ובשילוב של שיטות מחקר מתחומי ידע שונים.

אחד עשר המאמרים בגיליון ערוכים לפי סדר כרונולוגי. מאמרו של עמיקם אלעד, הפותח את הקובץ, עוסק בנייתו מעמדה של ירושלים בימי השלטון האומי בעיר. אלעד מציג תמונת מצב מעודכנת של המחקר ומסתמך על מגוון המקורות העומדים כיום לרשותנו לחקר התקופה המוסלמית הקדומה. דגש מיוחד ניתן לדיון ביקורתי ב'ספרות שבחי ירושלים' ובתרומתה הרבה ללימוד העיר והאזור בראשית ימי הכיבוש המוסלמי. מסקנתו המרכזית של המאמר היא שהקמת כיפת הסלע כמו גם פעולות בינוי נוספות בעיר היו ביטוי לרצונו של השלטון האומי להפיכתה של ירושלים לא רק לבירה דתית של האזור אלא גם למרכז הפוליטי.

סוגיית מעמדה של ירושלים נדונה גם במאמרו של יוסף דרורי, העוסק בממשל העירוני בתקופה הממלוכית. דרורי מציג את המתח בין היותה של ירושלים עיר קודש חשובה ומשופעת בבעלי משרות הוראה ודת לבין תפקודה המעשי כעיר שדה פרובינציאלית. שיטת הניתוח שנוקט המחבר מסתמכת על לימוד מדוקדק של כרוניקות ושל ספרי ביוגרפיות בני התקופה וגם על אוסף התעודות ומסמכים משפטיים משלהי המאה הארבע עשרה שנתגלו בשנת 1976 ב**אליח'רם אל-שריף**. דרורי סוקר בהרחבה את רשימת בעלי התפקידים במגזרים השונים ומאשש בדרך זו את ההנחה, שעליה הוא מצביע בראשית מאמרו, שלפיה ירושלים הממלוכית התייחדה אמנם במעלותיה הדתיות אך באופן מעשי ובחיי היום-יום הייתה עיר פרובינציאלית, שלא לומר נטולת חשיבות בעבור השלטון הממלוכי.

שימוש חדשני בתעודות אליח'רם אל-שריף עושה יהושע פרנקל במחקרו על ההיסטוריה הדמוגרפית של ירושלים בתקופה הממלוכית. בדרך זו מצליח פרנקל להתגבר על מגבלה מתודולוגית ועל הטיות מחקריות קודמות, שהובילו להתמקדות בשכבות המובילות ובעילית הממלוכית במרבית הדיונים החברתיים. שימוש מושכל בתעודות משפטיות מאפשר לפרנקל לפרוס בפנינו תמונה דמוגרפית מקיפה של העיר ירושלים במהלך התקופה הממלוכית. על הקשרים שבין השלטון הממלוכי לתושבי העיר ועל תפקידה של האוכלוסייה בעיצוב

המרחב העירוני ניתן ללמוד ממאמרו של נמרוד לוו. במאמר זה נדונה פרשת בית הכנסת היהודי (1473-1474) בירושלים תוך שימוש במתודות חקירה גאוגרפיות הנותנות משנה חשיבות למרחב הבנוי לא רק כמרכיב סטטי אלא גם כגורם מרכזי ומשתנה תדירות, המלמד על יחסי חברה-שלטון ועל תפיסות חברתיות שונות, ובהכללה – על החיים על התרבותיים פוליטיים של העיר. ניתוח האירועים והזירות השונות שבהם התקיימו מלמד על חברה דינמית, אשר בניגוד לתפיסות קודמות במחקר הייתה לה מידה של אוטונומיה בעיצוב חייה גם נוכח הדומיננטיות הרבה והנוכחות החזקה של השלטון הממלוכי בעיר.

מאמרה של רחל מילשטיין פותח את חטיבת המאמרים העוסקים בתקופה העותמאנית. מילשטיין מציגה מגוון רישומים ותעודות המלמדים על הזיקה המוסלמית לירושלים ובעיקר על זיהויה עם בית המקדש היהודי. במאמרה נעשה שימוש במגוון המקורות המשמש את חוקרי אמנות האסלאם, ובהם איורים, תרשימים, מפות ותבליטי נחושת. בסקירתה הכרונולוגית מצביעה מילשטיין על ביטויים שונים לחשיבותה של ירושלים בהיסטוריוגרפיה הדתית המוסלמית בכלל ובאסכולוגיה המוסלמית בפרט.

מאמרו של ירון בן-נאה עוסק בקשרים בין ירושלים ובין קהיר במאה השבע עשרה. החידוש המחקרי בו הוא השימוש בתעודות ערביות מבית הדין השרעי בירושלים ללימוד הקשרים בין קהילות חשובות אלה. בן-נאה דן במספר תופעות מרכזיות, ובהן נדודי חכמים יהודים בין הקהילות השונות, ובהשפעות הרוב המוסלמי על הקהילות היהודיות באימפריה העותמאנית. באשר לקהילת ירושלים מראה בן-נאה כי היא קיימה קשרים ענפים עם קהילת קהיר האמידה ממנה. היא לא רק קיבלה ממנה סיוע חומרי ותמיכה רוחנית דתית, אלא גם קלטת עולי רגל אשר הגיעו אליה מקהיר.

על קשרים בין עולם ההלכה המוסלמי, השלטון העותמאני ואתרים נוצריים בירושלים עומד במאמרו עודד פרי. ניתוח מעמדם המשפטי של אתרי קודש נוצריים בירושלים וסביבותיה מלמד כי שליטים מוסלמים על פי רוב שמרו על אתרים אלה טוב יותר מן השליטים הנוצרים בשעתם. תרומתם של העותמאנים הייתה רבה יותר מתרומת השלטונות הקודמים, שכן הטיפול באתרים אלה עוגן בימיהם במסכת חזונית ומשפטית מורכבת (קפיטולציות) עם מדינות אירופה הנוצריות. חוזים אלה, כפי שמציג פרי, היה קשה יותר להפר מחוקים רגילים העוסקים בבני החסות.

ניתוח מיתוסים של זהות פלסטינית במהלך התקופה העותמאנית מציג חיים גרבר בדיונו במלומד ח'יר אלדין אל-רמלי בן המאה השבע עשרה. לבו של המאמר, הגם שהוא עוסק במלומד חשוב זה, נוגע בשאלות של זהות קולקטיבית בפלסטין במהלך המאה השבע עשרה. אליבא דגרבר, עצם השימוש במונחים **פלסטין**, **בלאד** (במשמעות של ארץ/מקומי) ו**דיאר** מלמדים שיותר משהיו אלה התייחסויות אישיות לגאוגרפיה הפרטית של אל-רמלי היו אלה עובדות סוציולוגיות מהותיות בתפיסתו ובתפיסתם של בני זמנו.

מאמרם של ריכב (בוני) רובין ומילכה לוי רובין, החותם את הדיון בתקופה העותמאנית, נוגע בייצוגים כרטוגרפיים של ירושלים ובכינוי אירופי לא מוכר של העיר בתקופה זו. דיונם, המשלב ידע היסטורי, מיומנות כרטוגרפית וניתוח ביקורתי, מלמד כי עולי הרגל האירופים למדו מתושבי ירושלים על מעמדה המקודש של העיר כפי שבא לידי ביטוי במונח השגור בפיהם **אליקדס אל-מבארפ**. מונח זה נטמע בתפיסת המבקרים האירופים והופיע במפות שונות בצורה משובשת, כפי שמראה זאת היטב מחקרים של רובין ולוי רובין.

מאמרו של עידו שחר פותח את סדרת המאמרים העוסקת בירושלים בתקופת השלטון

הישראלי. בחינת תפקודו של בית הדין השרעי בירושלים בסוגיות הקשורות למעמד אישי מאפשרת לשחרר לבחון תהליכי שינוי חברתי ותרבותי בקהילה הפלסטינית המוסלמית בעיר. מסקנתו היא כי בית הדין השרעי במערב ירושלים משמש סוכן שינוי חברתי מרכזי המקדם נשים ותורם לשיפור במעמדן החברתי. ייחודו של המאמר הוא בגישת המחקר האנתרופולוגית המאפיינת אותו, שעושה שימוש במחקר אתנוגרפי המשלב עיון במסמכים משפטיים. שחר מצליח להראות דרך מספר מקרי מבחן את ההקשר החברתי הרחב יותר שבו מתקיים בית הדין השרעי, ודרכו את האסטרטגיות השונות הנהוגות בקהילה הפלסטינית בירושלים להתמודדות עם השלטון הישראלי.

השפעות השלטון הישראלי על הקהילה הפלסטינית ועל המרחב שבו היא חיה נדונות גם במאמרו של סלים תמרי. במאמר עוסק תמרי בהשפעות הכיבוש על תהליכי פריפריאליזציה של חלקיה הערביים של ירושלים. תמרי, המתמחה בסוציולוגיה אורבנית, מדגים היטב כיצד במהלך הכיבוש, ועל אף הטענות הישראליות לאיחוד העיר, הצליח השלטון הישראלי לסוכנויותיו השונות להקיף אזורים ערביים בחגורת יישובים ובשכונות יהודיים. משמעותו של תהליך זה היא פרבורם של האזורים הערביים, ירידה בחשיבותם במערך העירוני והפיכת האזור הערבי בירושלים מהמטרופולין הפלסטיני העיקרי באזור ההר לריכוז של שכונות שינה ופרברים נטולי חשיבות כלכלית.

מאמרו של משה עמירב, החותם את הגיליון, עוסק במקומו של הר הבית בכישלון שיחות השלום בקמפ דייוויד. עמירב, שבחן מקרוב ומכלי ראשון (הוא שימש יועצו של ברק לסוגיה זו) את עמדות שני הצדדים, מצביע על הכשל העיקרי לטענתו ביחס למקום. לשיטתו, שינוי הפרדיגמה של שני הצדדים – מהתייחסות לאתר כמקום דתי מקודש להתייחסות אליו כאתר בעל משמעות פוליטית וסמלית מהמעלה הראשונה – הוא שהוביל להקצנה בעמדות הצדדים. עמירב סבור כי על מנת לפתור סוגיה אקוטית זו יש לאפשר לכוחות מוסלמיים לנהל במקביל לוותר של מדינת ישראל על כל שאיפה טריטוריאלית בו. בדרך זו, סובר עמירב, יהיה אפשר להחזיר את האתר לתפקודו הדתי המקורי לטובת שני הצדדים.

גיליון זה נחתם באוסף מגוון של מאמרי סקירה וביקורת ספרים העוסקים בנושאים שונים הקשורים גם לירושלים.

פרסומו של גיליון זה התאפשר הודות לסיוע מקרן כספי התמורה של הווקף המוסלמי שליד משרד ראש הממשלה. תודות לעורכים הקבועים, חיים גרבר ואלי פודה, על שאפשרו לי לעמוד במשימת ארגונו והבאתו של הגיליון לדפוס, לדן בנוביץ, מנהל הוצאת מאגנס, על עבודתו המקצועית, ולעדיה בן דוד, לדפנה כהן ולטלי אמיר על עריכת הלשון הקפדנית והמקצועית. ברצוני לנצל הזדמנות זו ולהודות בשם כל העוסקים במלאכת הפקתו של 'המזרח החדש' לנמרוד גורן, מזכיר החברה המזרחית, המסיים את תפקידו עם הופעתו של גיליון זה. תפקידו של נמרוד אינו מסתכם באחריות לצדדים הטכניים של הוצאת הגיליון. כמי שעמד בקשרי עבודה קרובים עמו אני יודע להכיר לו טובה על הבאתו של גיליון זה לקו הגמר. יכולתו לגשר ולפשר בין העורך, המחברים והוצאת מאגנס, עצותיו הטובות, הבנתו בסוגיות השונות הכרוכות בהפקת הגיליון היו הכוח העיקרי שהוביל לסיום המלאכה. משוכנע אני כי יכולות אלה ישרתו אותו היטב בלימודים לתואר דוקטור שבהם הוא עומד להתחיל בשנה זו. בשמי ובשם כל העוסקים במלאכה איחולי הצלחה חמים ותודות רבות. איחולי הצלחה חמים שלוחים גם למזכיר החברה המזרחית הנכנס, אסף דוד.

נמרוד לוז